

УДК 069.444: 271-533-526.62 (477-25) «1768»

DOI: <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2023.01.05>

Марина БОЛГАРОВА,

завідувачка відділу науково-фондової та реставраційної роботи –
головний зберігач, КЗ «Центр консервації предметів археології»
(Київ, Україна)

bolgarova_m@ukr.net, ORCID: [https:// 0000-0002-9780-7139](https://0000-0002-9780-7139)

Сергій ШЕЛАПОВ,

художник-реставратор відділу науково-фондової та реставраційної роботи,
КЗ «Центр консервації предметів археології» (Київ, Україна)

Shelapovsergij@gmail.com, ORCID: [https:// 0000-0002-7164-2583](https://0000-0002-7164-2583)

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ХРЕСТА - ВКЛАДУ ДО ІКОНИ СВЯТО- ГО МИКОЛАЯ («МИКОЛИ МОКРОГО») З КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

АНОТАЦІЯ. Статтю присвячено експонату з колекції Національного заповідника «Киево-Печерська лавра» – напрестольному хресту з ризниці київського Софійського собору. Метою дослідження є його атрибуція в контексті проведеної реставрації та введення до наукового обігу. За результатами дослідження встановлено, що напрестольний хрест у 1768 р. було надано до відомої ікони святителя Миколая (Мокрого), що містилася в приділі св. Миколая Чудотворця на хорах Софійського собору. Вкладником був курінний отаман-полковник Величківського куреня Данило Кучер, призначення дарування – на спомин спочилих Омеляна, Федора та Єлевферія. Оскільки на досліджуваному хресті відсутні клейма та інші ознаки, що уможливають атрибуцію, ім'я майстра встановити не вдалось. За іконографічною програмою можна зробити припущення про київське походження пам'ятки. У 2014 р. хрест було відреставровано у відділі наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (нині – Національний заповідник «Киево-Печерська лавра»).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Київський Софійський собор, ризниця, вклади, хрест, Величківський курінь, курінний отаман Данило Кучер, реставрація.

Збереження пам'яток культурної спадщини безпосередньо пов'язане з необхідністю своєчасного проведення реставраційно-консерваційних заходів з метою убезпечити предмети від подальшого руйнування.

Хрест, що у 2014 р. надійшов на реставрацію до відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (нині – Національний заповідник «Киево-Печерська лавра», надалі у тексті – НЗКПЛ), за обліковою та реставраційною документацією описаний таким чином: «Хрест напрестольний», 1762 (8) рр.?, 43,0 × 20,5 см, піддон d – 19,7 см; вага 1008,0 г. Інвентарний № КПЛ-М-9399; СВ-842. Пам'ятка повернута з евакуації у 1947 р. Перебуває на постійному зберіганні у фондах НЗКПЛ. Раніше не реставрувалася.

У процесі огляду виявлено вкладний напис: «Данъ сей крест киевософѣиский мѣтрѣ Домокрого Николаѣа скуренѣа Велицковсого атаманом Даниломъ Кучеромъ запокойнихъ Ємелиѣана Феодора Иелиѣерихъ 176[8] [...]а маѣ 20 дня» (іл. 1).

З напису випливає, що хрест було надано до відомої ікони святителя Миколая (Мокрого), що перебувала в київському Софійському соборі. Оскільки ікона вважається втраченою (питання про її віднайдення в Америці доволі дискусійне), актуальним є введення до наукового обігу кола пам'яток, пов'язаних з цією святинією.

Ікона святителя Миколая (Мокрого) з Софійського собору отримала свою назву від київського сказання про одне з чудес святителя – так званого «Чуда про немовля в Києві», традиційно віднесеного до XI ст. та пов'язаного зі спасінням святим Миколаєм потонулого у Дніпрі немовляти. В ім'я цього святого був посвячений приділ на хорах Софійського собору, де в іконостасі Миколаївського вівтаря, праворуч від царських врат, містилась зазначена ікона.

У зв'язку з цим варто нагадати, що відомі на початок XIX ст. дев'ятнадцять престолів Софії, присвячені різним сюжетам Євангелія, змінювалися впродовж часу¹. Первинне присвячення вівтарів на хорах, розпис апсид яких втрачений, є здогадним, хоча й цілком можливим, зокрема, присвячення одного з них св. Миколаю Чудотворцю (північний) обумовлено перебуванням там чудотворної ікони св. Миколая (Мокрого). Це фіксують давні київські писемні джерела.²

Про приділ св. Миколая Чудотворця з однойменною іконою повідомляв ще П. Алеппський³, детальний опис станом на середину – другу половину XIX ст. зустрічаємо у М. Закревського⁴, таким він залишався до початку XX ст.⁵ (іл. 2).

Чудотворна ікона св. Миколая має значну історіографію, тому дана публікація не ставить завдання детально зупинитись на її походженні, побутуванні та дослідженні. Зазначимо, що кожне дослідження ікони тією чи іншою мірою містить історіографічний аналіз публікацій.

Перші розвідки репрезентовано низкою творів авторів XIX ст. – М. Закревського⁶, П. Лебединцева⁷, М. Захарченка⁸, М. Петрова⁹, П. Орловського¹⁰ та ін. У 1869 р. у «Київських єпархіальних відомостях» було надруковане дослідження «Про чудотворну ікону святителя Христова».¹¹ У путівнику по Києву 1930 р. вміщено коротку довідку М. Макаренка.¹² Повторну реставрацію ікони (перша була здійснена у 1882 р. А. Праховим) описав П. Курінний.¹³ У радянські часи публікацій ікони, як і її досліджень, практично не було. Після довгих десятиріч замовчування ікону почали вивчати Н. Верещагіна¹⁴ та І. Тоцька¹⁵.

¹ Люта Т. Історія посвяг престолів Києво-Софійського собору. Український історичний журнал. 2019. № 3. С. 108.

² Нікітенко Н. Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської. *Ucrainica Mediaevalia*, 2021, № 4. С. 64.

³ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Вып. 2: От Днестра до Москвы. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-rossiiu-v-polovine-17-veka

⁴ Закревский Н. Описание Киева. Т.2. Москва: В. Грачев и комп., 1868. С. 772.

⁵ Люта Т. Вказ. праця. С. 117.

⁶ Закревский Н. Вказ. праця.

⁷ Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. Киев: Типография Е. Т. Керер, 1882.

⁸ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. Киев: Паровое лито-типографское заведение С. В. Кульженко, 1888.

⁹ Петров Н. Н. Киев, его святыни и памятники. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщений, 1896.

¹⁰ Орловский П. И. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. Издание второе, дополненное с 10 рисунками в тексте. Киев. Типография С. В. Кульженко. 1901.

¹¹ О чудотворной иконе святителя Христова Николая Мокрого. Киевские епархиальные ведомости. 1869. № 12. Отд. 2. С. 439–444.

¹² Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. Київ: Всеукраїнська Академія наук, 1930. С. 308–309.

¹³ Курінний П. Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культур та побуту. В кн.: Український музей, зб. 1. Київ, 1927. С. 159–168.

¹⁴ Верещагіна Н. В. К вопросу о византийской генеалогии древнейшей киевской чудотворной иконы Николая Мокрого. Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего отечества. Тезисы докладов научной конференции. Институт всеобщей истории РАН. Москва, 13–25 июня 1997 г. Москва, 1997. С. 15–16; Верещагіна Н. Найдавніша чудотворна київська ікона. Родовід, 1995, № 12. С. 80–85; Верещагіна Н. В. Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева. Одесса, 2012. С. 98–122; Верещагіна Н. Перші загальнодержавні культу святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі. Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. С. 12; Верещагіна Н. Славетна київська святиня – чудотворна ікона Миколи Мокрого та її місце в східнослов'янській культурі. Український релігієзнавчий бюлетень. Київ, 1999. № 10. С. 52–58; Верещагіна Н. Софійська ікона Миколи Мокрого. Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ: [б. в.], 1996. С. 19–20; Верещагіна Н. Чудотворний Софійський образ Миколи Мокрого. Софія Київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 268–285; Верещагіна Н. В. Чудотворний образ Миколи Мокрого в восточнославянській культурній традиції. Правило вери и образ кротости... Образ свт. Николая, архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии / Ред. А. Бугаевский. Москва, 2004. С. 403–412.

¹⁵ Тоцька І. Ф. Про ікону Миколи Мокрого в Софії Київській. Могилянські читання 2006: Зб. наук. праць. Київ, 2007. Част. 2. С. 169–174.

Грунтовні дослідження ікони та нова інтерпретація подані у роботах Г. Полюшка¹⁶ та Т. Бобровського¹⁷.

Еміграційна історіографія, зокрема присвячена питанню пошуку зниклої ікони, представлена роботами О. Повстенка,¹⁸ С. Шрамченко,¹⁹ В. Сагайдаківського²⁰ та ін. Детальний перелік та аналіз цих публікацій подано у роботі С. Білоконя.²¹

Коротко підсумовуємо, що до сьогодні немає однаковості у датуванні, походженні, подальшій долі (зникненні та віднайдені) ікони, навіть в ідентифікації. Безумовним є те, що київська ікона св. Миколая, відома під назвою «Миколи Мокрого», протягом століть була головною й найбільш шанованою святинєю Софійського собору²².

Перші її описання відносяться до кінця XIX ст. Найбільш докладний опис міститься у праці А. Вознесенського і Ф. Гусева.²³

Опис ікони із зазначеними розмірами подано в книзі М. Захарченка «Київ нині та колись» («Киев теперь и прежде»): «[...] Дошка ікони масивна, з дерева, довжиною у 1½ арш., шириною майже у 1¼ аршин. Письмо ікони давнє грецьке, з підписом по сторонам лика «*о аугос – отець Ніколае*». Святителя зображено з непокритою головою, без митри та без панагії, у ризи одноколірної зеленої тканини із золотими тонкими кантами[...]»²⁴ (перекладено з рос.)».

Розміри ікони в різних описах дещо відрізняються: за описом М. Захарченка (1888) – 106,7×88,9 см, описом 1869 р. – 109,7×84,4 см, описом 1934 р. (в музеї) – 107×82 см, описом Битинського (1954) – 109,2×85,1 см²⁵.

Перше наукове дослідження ікони здійснив професор А. Прахов напередодні реставрації 1882 р., дійшовши висновку про її візантійське походження та датуючи її X сторіччям. Датування А. Прахова підтримували й інші тогочасні київські дослідники²⁶. Незважаючи на традиційне зарахування ікони до XI ст., відомості про неї відсутні у літописах, вона не зазначена в жодному з описів собору XVI – першої половини XVII ст.²⁷. Першу достовірну згадку ікони знаходимо під 1689 р. у заповіті Київського митрополита Гедеона (князя Святополка Четвертинського)²⁸.

Крім А. Прахова, який відносив створення образу до X ст., більшість дослідників датували його пізнішим часом: XIV ст. (М. Макаренко²⁹, О. Повстенко³⁰), XV ст. (М. Кондаков) та XVI ст. (П. Жолтовський³¹). На думку Г. Полюшка, за палеографіч-

¹⁶ Полюшко Г. В. Стародавні київські ікони Миколи Мокрого і Миколи Пустинського: пошук утрачених раритетів. Культурологічна думка. 2016. № 10. С. 177-188.

¹⁷ Бобровський Т. А. «Микола Мокрий»: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської. Софійський часопис. Вип. 3. Збірник статей за матеріалами IX міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017-2017). Київ, 2019. С. 99-128.

¹⁸ Повстенко О. Катедра Св.Софії у Києві. Видання української вільної Академії наук у США. Нью-Йорк, 1954.

¹⁹ Шрамченко С. Український образ св. Миколи «Мокрого» як стара святиня – традиція фльоти. Нові дні. Торонто, 1955, листопад, ч. 1 (25).

²⁰ Сагайдаківський В. У справі чудотворного образу св. Миколая з св. Софії в Києві. Новий шлях. Вінніпег. 1954. 20 вересня.

²¹ Білоконя С. І. Київська ікона св. Миколи Мокрого на американському континенті. Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). Київ: ЧП Горобець, 2009. С. 144-166.

²² Прокон'юк О. Б. Шанування святинь Софії Київської крізь призму прибутково-витратних книг монастиря або про «можливості» ще одного джерела. Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). Київ, 2010. С. 327.

²³ Вознесенський А., Гусев Ф. Житие и чудеса св. Николая Чудотворца, архиепископа Мирликийского и слава его в России. В двух частях, с 139 рисунками. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1899.

²⁴ Захарченко М. М. Вказ. праця. С. 186.

²⁵ Полюшко Г. В. Стародавні київські ікони Миколи Мокрого... С. 184.

²⁶ Верещакіна Н. Славенна київська святиня. С. 53.

²⁷ Бобровський Т. «Микола Мокрий»... С. 101.

²⁸ [Евгеній (Болховитинов Евфимий Алексеевич)]. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярослава надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 117.

²⁹ Київ. Провідник... С. 308-309.

³⁰ Повстенко О. Вказ. праця.

³¹ Жолтовський П. Український живопис XVII-XVIII ст. Київ, 1978. С. 24; Найбільш повний аналіз дослідження та описів

ними особливостями написів ікони можна датувати XIV–XVI століттями³². Н. Верещагіна вважає, що у XIV–XVI ст. оригінальний образ у соборі після його втрати було замінено списком, який перебрав функції оригіналу³³.

У 1924 р. ікона св. Миколая була реставрована у Всеукраїнському Музейному Містечку (реставратор М. Касперович)³⁴, після чого вона повернулася до собору у приділі преп. Антонія та Феодосія Печерських³⁵. Постановою Президії Київської міськради від 17 січня 1934 р. було ухвалено закрити Софійський собор та передати його приміщення Всеукраїнському Музейному Містечку³⁶. Серед перевезених із Софії культових речей була ікона св. Миколая, до собору вона більше не поверталася³⁷. У соборі залишилася копія ікони у шатах XVIII ст. Скоріше за все, саме її у 1943 р. було вивезено з Києва – спочатку до Варшави, потім до Америки. Там вона спочатку опинилася у православної церкви у Торонто³⁸, потім – у Брукліні: саме там влітку 2000 р. її бачив С. Білокін³⁹. На думку дослідників, автентичність ікони, яка перебуває у Троїцькому соборі Брукліна, сумнівна. Є підстави вважати, що оригінальна ікона св. Миколая загубилася у Всеукраїнському Музейному Містечку в роки Другої світової війни⁴⁰.

Розглядаючи питання щодо найдавнішої уславленої ікони св. Миколая (Мокрого), Т. Бобровський пропонує проаналізувати ще одну версію, за якою стародавній (XI ст.) чудотворний та вшанований образ святого не лише зберігся дотепер, але й ніколи не залишав Софії Київської. Констатуючи наявність у Софійському соборі на «північній стіні другого із західного боку компартименту колишньої південної внутрішньої галереї (сучасний приділ преп. Антонія та Феодосія Печерських)» фрескового образу св. Миколая «з ознаками його тривалого та досить давнього вшанування»⁴¹, за результатами досліджень автор робить припущення, що цей образ «міг вшановуватись під назвою «Миколи Мокрого» та прислужитися першообразом для цілого ряду чудотворних списків з нього»⁴².

Прямі й непрямі відомості про святині Софії Київської та їх шанування можна знайти насамперед у майнових описах, вкладних написах, відомостях про історію монастиря та його про чудотворні ікони⁴³. Інформація щодо речей з ризниці собору міститься в описах 1740⁴⁴, 1750⁴⁵, 1789⁴⁶, 1802⁴⁷, 1803⁴⁸, 1823⁴⁹, 1858⁵⁰ років.

пам'ятки подано у статті *Верещагіної Н.* Чудотворний Софійський образ Миколи Мокрого // *Софія Київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія.* Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 272-276

³² *Полюшко Г.* Стародавні київські ікони... С. 185.

³³ *Верещагіна Н. В.* Чудотворний Софійський образ... С. 278-279.

³⁴ *Курінний П.* Вказ. праця. С. 165.

³⁵ *Бобровський Т.* «Микола Мокрий»... С. 103.

³⁶ Постанова Президії Київської міської ради від 17.01.1934 року. Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5475, арк. 31.

³⁷ *Полюшко Г.* Ризниця Києво-Софійського собору. Софійські читання. Вип. 3. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки». (м. Київ, 24-25 листопада 2005 р.) Київ, 2007. С. 358-359.

³⁸ Саме там її обстежили М. Битинський та М. Дмитренко.

³⁹ *Білокін С. І.* Вказ. праця. С. 154.

⁴⁰ *Бобровський Т. А.* «Микола Мокрий»... С. 104.

⁴¹ *Бобровський Т. А.* Там само. С. 107.

⁴² *Бобровський Т. А.* Там само. С. 120.

⁴³ *Кізова А. А.* Сакрум Софії Київської (шановані святині храму) у XVIII – середині XIX ст. Софійські читання. Матеріали IV міжн. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24-25.11.2005). Київ, 2007. С. 142

⁴⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису (надалі – ІР НБУВ). Ф. 312: Бібліотека Києво-Софійського собору. № 409/364. Описание ризниці Софійської, 1740 г.

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. 312: Бібліотека Києво-Софійського собору. № 410/365. Описание ризниці Софійської, 1750 г.

⁴⁶ Державний архів м. Києва (надалі – ДАК). Ф. 3: Києво-Софійський собор. Оп. 2. Спр. 2. Описание имущества собора, 1789 г.

⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. I № 2154.

⁴⁸ ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Описание имущества собора, 1803 г.

⁴⁹ ДАК. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 22. Описание имущества собора, 1823 г.

⁵⁰ Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архівний фонд, № КПЛ-А-388

За описом 1750 р. в ризниці собору зберігалося близько 400 предметів: церковні облачення, хрести, потири, Євангелії, срібний посуд тощо. Першість по кількості займають вироби з тканин. За описом 1858 р. (частина друга) налічувалося близько 1200 предметів, з них майже 800 – вироби з коштовних тканин⁵¹. Ще один опис ризниці собору було складено у 1921 р.⁵² за розпорядженням Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини для взяття речей на облік⁵³. Цікавим джерелом є прибутково-витратні книги Софійського монастиря за 1738 р., 1743 р., 1761 р., 1767 р. і 1770 р.⁵⁴.

Відомості про найбільш цінні ризничні предмети можна знайти в багатьох дослідженнях з історії Софії Київської XIX – першої половини XX ст. Це роботи вже згадуваних Є. Болховітінова, М. Закревського, М. Захарченка, М. Петрова, П. Орловського, К. Щероцького та інших.

Надалі дослідження комплексу софійської ризниці вельми ускладнилося, з огляду на те, що конфісковані з собору у 1920–1930-х рр. цінності потрапили до зібрань різних музеїв або були продані за кордон чи втрачені, зокрема, під час Другої світової війни (ікона св. Миколая (Мокрого))⁵⁵.

Активізація досліджень церковних старожитностей припадає на кінець XX – початок XXI ст. Результатом цього стала поява публікацій окремих збережених речей з колишньої софійської ризниці. Проте узагальнювальних досліджень, окрім ґрунтовної розвідки Г. Полюшка⁵⁶ про предмети, збережені у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», з цієї проблематики досі немає⁵⁷. Про предмети з ризниці, що вважалися втраченими та були знайдені у зібранні Державного історичного музею (РФ), повідомив у публікації Т. Бобровський⁵⁸. Святиням Софії Київської, зокрема чудотворному образу св. Миколая та способам їх шанувань, присвячена низка праць сучасних дослідників⁵⁹.

Як слушно зауважив Т. Бобровський, «нагальними постають завдання системного вивчення історії софійської ризниці, реконструкції її складу у різні хронологічні періоди, нарешті, ідентифікації речей, які мають до неї відношення та збереглися у складі різних музейних зібрань або ж були втрачені. І першим кроком на цьому шляху має стати узагальнення розпорошеної по різних джерелах наукової інформації стосовно ризничних предметів»⁶⁰.

На середину XVIII ст. в Софії Київській остаточно формується коло реліквій та ікон, прославлених як чудотворні: ікона св. Миколая (Мокрого), Любецька та Куп'ятицька чудотворні ікони Богородиці, моці митрополита Макарія. Як зазначає А. Кізлова, хоча їх роль як об'єктів благочестивого шанування була визначальною, цей аспект практично не досліджений⁶¹.

⁵¹ Полюшко Г. Ризниця... С.354, 355.

⁵² Державний архів Київської області (надалі – ДАКО). Ф. 4156, оп. 1, спр. 15.

⁵³ Полюшко Г. Ризниця... С. 356.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1, 3, 12, 20, 23 (посилання за О. Прокоп'юк, с. 326)

⁵⁵ Полюшко Г. Ризниця... С. 360

⁵⁶ Полюшко Г. Там само.

⁵⁷ Бобровський Т. Богослужбові хрести з ризниці Софійського собору у Києві. Софія київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 287.

⁵⁸ Бобровський Т. А. Предмети з ризниці Києво-Софійського собору у зібранні Державного історичного музею Російської Федерації. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/predmeti-z-riznitsi-kiyev-sofijskogo-soboru-u-zibranni-derzhavnogo-istorichnogo-muzeyu-rosijskoyi-federatsiyi/>

⁵⁹ Бобровський Т. А. Богослужбові хрести... С. 286-299; Кізлова А. Сакрум Софії Київської... С. 139-144; Кізлова А. А. Способи шанування святинь Софії Київської (XVIII – середина XIX ст.). Софійські читання. Вип. 4. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25-26 жовтня 2007 р.). Київ: ЧП Горобець, 2009. С. 212-217; Прокоп'юк О. Б. Шанування святинь... С. 326-330; Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. Київ: Логос, 2011. 94 с.

⁶⁰ Бобровський Т. Богослужбові хрести... С. 287.

⁶¹ Кізлова А. А. Сакрум... С. 139.

Насамперед зазначимо, що оздобленням Софійського образу святителя Миколая особливо опікувались київські митрополити. Зокрема, у 1690 р. Київський митрополит Гедеон (Святополк-Четвертинський) у своєму тестаменті заповів «... сто червінців по шість золотих на образ чудотворний Святителя Христова Миколая Мокрого у тій же церкві святої Софії на хорах у каплиці знайдучийся...»⁶² (переклад з рос.). На ці кошти мали бути виготовлені **шати для ікони**, що відбулося лише у 1761–1763 рр. на замовлення київського митрополита Арсенія (Могилянського) переважно на пожертви мирян⁶³. Також на внески «доброхотных подателей» до загальної соборної скарбниці у 1763 р. був упорядкований Миколаївський приділ⁶⁴. Забігаючи наперед, зазначимо, що нові срібні з позолотою **шати** було виготовлено у 1840 р. на пожертви московського купецтва⁶⁵.

Зазвичай кошти на оздоблення ікон надходили від заможних людей. Так, у 1768 р. случкий купець П. Сухозаніт зробив **кіот** на образ св. Миколая, виконуючи обітницю, дану за зцілення. Кіот «снісарної роботи малярським золотом визолочений» виконав майстр Михайло-Мельхіседек Шаховський⁶⁶. Ця подія описана в акровірші, прикріпленому до кіота⁶⁷. На сьогодні у Софійському соборі збереглося чотири кіоти. Один із них міститься на північних хорах у східній частині приділа св. Миколая, біля північної стіни. Цей підлоговий різьблений дерев'яний кіот зберігся не в первинному вигляді і без головного свого атрибуту – чудотворної ікони св. Миколая (Мокрого). Встановлено, що за технікою виконання, а також відповідно до відомостей із проаналізованих джерел, кіот датується другою половиною XIX ст.⁶⁸.

Для Софійських святинь, зокрема образу св. Миколая, у зазначених вище майнових описах вдалося виявити згадки про принесення до них **привісок** (вотивів – зображень частин тіла), **привісних іконок та хрестиків**. Також поширеним було принесення до святинь **виробів з тканини**, зокрема хусток та завіс до ікон⁶⁹. **Матеріальні пожертви** є індикатором виявлення найбільш шанованої ікони, якою в Софії Київській була ікона св. Миколая. Як свідчать документи, за 1767 р. добровільні пожертви до цього образу становили 84 руб. 68 коп., за 1770 р. – 74 руб. 13 коп.⁷⁰.

На 1768 р., як вказує дослідник Т. Бобровський⁷¹, припадає низка заходів у Софії Київській, пов'язаних з чудотворною іконою св. Миколая: кіот, виготовлений у цьому році коштом купця П. Сухозаніта, перенесено ближче до виходу з Миколаївського приділу, у брамі дзвіниці з'явилась картина «Дивовижний порятунок дитини на Дніпрі» та на замовлення отамана Величківського куреня Данила Кучера виготовлено «у Києво-Софійський монастир до Мокрого Миколая» на престольний хрест, що є предметом нашого дослідження.

Цей хрест згадується в описах собору середини XIX – початку XX ст. У 1854 р. кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору, заслужений ординарний професор університету Святого Володимира та Київської духовної академії, доктор богослов'я І. Скворцов описав найбільш видатні хрести Софійського собору, серед яких зазначив «хрест [...] кипарисний, різьблений, оправлений у срібло, що має унизу на підніжжі (з внутрішньої сторони) наступний напис: «Дан сей хрест в Києво-Софійський монастирь до Мокрого Николая с куреня Величковскаго ата-

⁶² [Евгений (Болховитинов Евфимий Алексеевич)]. Вказ. праця. Прибавление к описанию. С. 117.

⁶³ Кізова А. Сакрум... С.140.

⁶⁴ Кізова А. А. Способи шанування святинь Софії Київської... С. 215.

⁶⁵ Лебединцев П. Вказ. праця. С. 19.

⁶⁶ Бобровський Т. «Микола Мокрий»... С. 102

⁶⁷ Кізова А. Сакрум... С. 140

⁶⁸ Чигирик І. Кіоти Софійського собору. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/kioti-sofijskogo-soboru/>

⁶⁹ Кізова А. А. Способи шанування ... С. 212, 214.

⁷⁰ Прокоп'юк О. Б. Шанування святинь... С. 327.

⁷¹ Бобровський Т. Богослужбові хрести... С. 294.

маном Данилом Кучером ... 1768 г. Мая 20 дня»⁷². Згодом такий же опис хреста також навів протоієрей Києво-Софійського кафедрального собору П. Орловський⁷³.

Сучасний дослідник Г. Полюшко, описуючи коштовні внески запорозьких козаків у XVIII ст. до шанованої ікони на спомин про загиблих товаришів, згадує два **срібні хрести**, один з яких містить напис: «Ведмедовского куреня Никифор за покойного Иоана зделал крест в Софейский монастырь до храму Мокрого Николая» Другий хрест, датований 1768 р., має напис: «... до Мокрого Николая с куреня Величковского атаманом Данилом Кучером за покойных Емелияна, Феодора, Илиеферта». Важливим є те, що вказано місце зберігання цих хрестів: обидва хрести походять з фондової групи «Метал» Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» та зазначені під номерами 9367 та 9399⁷⁴.

Досліджуваний хрест згаданий у статті Т. Бобровського,⁷⁵ присвяченій богослужбовим хрестам з ризниці Софійського собору. Проте з його атрибуцією виникла певна плутанина. Описуючи хрест 1768 р. та публікуючи його зображення (з посиланням на М. Закревського та І. Фундуклея), дослідник поєднує два різні хрести. Справді М. Закревський згадує хрест 1768 р.⁷⁶, посилаючись на його зображення у роботі І. Фундуклея⁷⁷. Проте це зображення іншого хреста з таким самим датуванням (кольорове зображення цього хреста подає Ф. Солнцев)⁷⁸. При цьому автор статті вважає хрест втраченим, припускаючи, що його було викрадено з собору у 1923 р.

Зауважимо, що митрополит Євгеній (Болховітінов), описуючи предмети з Софійської ризниці, серед хрестів згадує лише напрестольний срібний хрест «с подножием» 1755 р. та зауважує: «Інші чисельні срібні посудини та предмети, крім свого металу, нічого особливого не представляють»⁷⁹ (переклад з рос.).

У обліковій документації, як було вказано вище, точне датування хреста не вказане з причини розриву і втрати металу на місці вкладного напису. Враховуюче вже зазначене стосовно безсумнівного датування, що впливає з відомих описів хреста, наводимо ще один аргумент щодо неможливості його виготовлення у 1762 р. Про це свідчить Реєстр козаків Війська Запорозького Низового, які присягли на вірність Петру III на Січі: станом на 20 січня 1762 р. отаманом Величківського куреня був Антон Порох⁸⁰. Отже, з дарчого напису відомо, що вкладником був отаман одного з 38-ми козацьких куренів Запорозької Січі XVIII ст. – Величківського. Курені становили основну адміністративно-військову одиницю, яка була самоврядним осередком і окремим військовим підрозділом. На чолі куреня стояли курінні отамани, яких за козацьким звичаєм щороку переобирали на зібраннях.

Отаманом Величківського куреня у 1767–1768 рр. був Данило Кучер. У липні 1767 р. він очолював депутацію зазначеного куреня від запорозького козацтва в Комісію для укладання Нового уложення⁸¹. Надалі його ім'я пов'язане з подіями Коліївщини – з превентивними заходами щодо запобігання поширенню гайдамацького руху на терени Запорозьких Вольностей. Для цього на Січі організовувались військові

⁷² Скворцов И. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах. Киев, 1854. С. 68–69.

⁷³ Орловский П. И. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. Составил Протоиерей Петр Орловский. Издание второе, дополненное с 10 рисунками в тексте. Киев. Типография С. В. Кульженко. 1901. С. 56.

⁷⁴ Полюшко Г. Стародавні київські ікони Миколи Мокрого... С. 179.

⁷⁵ Бобровський Т. А. Богослужбові хрести... С. 294.

⁷⁶ Закревський Н. Вказ. праця. С. 824.

⁷⁷ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. Киев. 1847. С. 43–44, вкл. 4.

⁷⁸ Старинные кресты и панаяга, находящиеся в Киево-Софийском соборе. Рис. Акад. Ф. Солнцев. Публ. бібліотека Санкт-Петербургу. Ф. 40, оп. 1, № 309.

⁷⁹ [Євгеній (Болховітінов Євфимій Алексеевич)]. Вказ. праця. С. 51.

⁸⁰ Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упорядник та передмова Іван Синяк. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. С. 29. № 9.

⁸¹ РДАДА. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 471–490 (Посилання за: Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / Упорядники В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ, 2009. С. 111).

формування, зокрема сухопутні та річкові, названі так за способом пересування. На чолі одного з річкових загонів був Д. Кучер. Команди, сформовані при Коші, мали вести пошук і арештовувати гайдамаків, провадити агітаційну роботу на території Вольностей Війська Запорозького Низового для зменшення активності гайдамацького руху⁸². Про розташування команд, відправлених із Запорозької Січі, через обмежену джерельну базу маємо лише фрагментарні дані. Відомо, зокрема, що річкові команди отаманів-полковників Переяславського та Величківського куренів М. Дюгтяря та Д. Кучера просувались вниз по р. Дніпру до р. Південний Буг, урочища Риковець, Білоусівка, р. Чечеклія та Сокирна.⁸³

Дослідниця С. Андреева згадує козака Д. Кучера (Пластуна), що «проходив у Малоросійській колегії у справі вбивства поляка, а раніше чинив напади і на татар».⁸⁴ При цьому автор посилається на «Дело по ордеру гр. П. А. Румянцева о поступлении по законам с вышедшим из Сечи запорожцами Саввой Майбородой с товарищи для грабительства, 1768»⁸⁵. Прив'язка вкладника досліджуваного хреста до козака Д. Кучера (Пластуна)⁸⁶ є вельми сумнівною: зокрема через описувані вище події, в яких він брав участь. Принагідно нагадаємо, що хрест датовано 20 травня 1768 р.

У написі йдеться про те, що хрест надано за помин спочилих «Емелияна, Феодора, Илиеферта». Ким були Омелян та Єлевферій встановити не вдалось, щодо Федора можемо зробити припущення, що він був родичем вкладника, оскільки його ім'я (Хведор Кучер) знаходимо в Реєстрі козаків Величківського куреня 1756 року⁸⁷.

Напрестольні хрести були запроваджені до церковного інтер'єру у XV–XVI ст. як зменшений стаціонарний тип процесійного хреста. Дерев'яні хрести в оправі зазвичай оздоблені плоскорельєфним, переважно двобічним, різьбленням – традиційними іконографічними зображеннями: Розп'яття, Хрещення, Богоявлення, Богородиці тощо⁸⁸.

Досліджуваний напрестольний хрест – двосторонній, зі стояном, піддоном з трьома накладними медальйонами. Його розміри – 43,0×20,5 см; піддон діаметром 19,7 см. На дно піддону були нанесені інвентарні маркування «№ 9399 СВ-842». Срібний хрест є обрамленням для дерев'яного хреста, виготовленого з кипарису в техніці різьблення.

У XVII–XVIII ст. особливого поширення набуло різьблення церковних іконостасів та інших сакральних предметів. Їх переважно виготовляли столярсько-різьбярські майстерні при монастирях у Києві, Чернігові, Львові, Жовкві та ін.

Дерев'яний чотирикінцевий хрест виготовлений із суцільного масиву кипариса у техніці рельєфного різьблення, при якому рисунок виступає на поверхні деревини. Сакральні зображення вміщено у медальйони. На лицевому боці у центральному медальйоні традиційно розташовується Розп'яття з пристоячими Богоматір'ю та апостолом Іоанном, у бічних медальйонах – зображення євангелістів Марка та Матвія, у верхньому медальйоні, над Розп'яттям розміщений сюжет Моління про чашу (Христос у Гефсиманському саду), в нижніх – преподобні Антоній та Феодосій Печерські та великомучениця

⁸² Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2019. (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів, 1734-1775; т. 6/7; справи 227-229). С. 24-25.

⁸³ Коліївщина... Вказ. праця. С. 105-106: Справа 227. Документ № 49. Арк. 71-72 зв. Чернетка: 1768 р., липня 10. Кіш. Ордер Коша полковникам і отаманам Переяславського та Величківського куренів Михайлу Дюгтярю і Данилу Кучеру з наказом відправитися р. Південним Бугом та Дніпром для пошуку гайдамаків, котрі поверталися з Правобережжя, території Речі Посполитої, з вимогою наказувати господарям зимівників не відпускати козаків у гайдамаки. № 2530.

⁸⁴ Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Випуск IV. Запоріжжя, 1998. С. 103.

⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII–XX ст. Спр. 4101. Арк. 28.

⁸⁶ Посилання Бобровського Т. на статтю Андреевої С. в описі досліджуваного хреста: С. 294.

⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775: у 8 т. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998-2019. Том 5. С. 106.

⁸⁸ Хрест в українському мистецтві. Каталог виставки / За ред. М. Станкевича. Львів, 1996. С. 9-12.

Барвара. У центральному медальйоні зворотного боку – сцена Хрещення Господнього, угорі хреста зображений Бог-Отець, у бічних медальйонах – євангелісти Лука та Іоанн, у нижніх – сцена Благовіщення та святий Миколай Чудотворець (рис. 3, 4).

Зображення святих традиційні для майстрів київського кола. За своєю іконографією хрест належить до порівняно нечисленної групи із зображенням на зворотній стороні сцени Хрещення, а не більш традиційного для українських пам'яток образу Богородиці. Наявність в іконографічній програмі образів прп. Антонія та Феодосія, засновників Печерської обителі є одним із найбільш поширених мотивів київської іконографії⁸⁹.

Корпус хреста та стоян, виготовлені зі срібла 500 проби, частково позолочені. Піддон мідний, посріблений, також частково вкритий позолотою. Обрамлення дерев'яного хреста складається з двох частин, з'єднаних між собою. На кінцях обрамлення залишилось три фігурні навершя (два втрачено). На перехресті планок хреста – чотири штрали.

Обрамлення дерев'яного хреста з обох сторін прикрашене рослинним орнаментом, нанесеним методом гравіювання. Оправа хреста з'єднується зі стояном. «Яблуко» стояна має грушоподібну форму, прикрашене стилізованим рослинним орнаментом, виконаним в техніці гравіювання.

Стоян з'єднаний з піддоном. Піддон круглої форми, двоярусний. Перший ярус прикрашений карбованим рослинним орнаментом та трьома накладними медальйонами. Два позолочені, овальної форми, виконані у техніці литва. Третій медальйон – овальної форми, виконаний у техніці карбування, не позолочений. На медальйонах зображені євангельські сюжети страсного циклу. Можна зробити висновок, що третій медальйон було втрачено та пізніше підібрано подібний за розміром, хоча зображення на ньому дублює вже наявний сюжет Несіння хреста. Другий ярус прикрашений високорельєфним рослинним орнаментом та голівками янголів. (рис. 5, 6).

Оскільки на досліджуваному хресті відсутні клейма та інші ознаки, що уможливають атрибуцію, ім'я майстра встановити не вдалось. За іконографічною програмою можна зробити припущення про київське походження пам'ятки.

За візуальним обстеженням складено опис стану збереження пам'ятки на час надходження експоната на реставрацію. У навершя, розміщеного ліворуч, на кінці горизонтальної планки, відсутня позолота. Стоян та піддон мають значні розриви металевої основи, наскрізні отвори. Рант піддону має розриви, деформації, подряпини, потертості позолоти. На ранті піддону, на внутрішній поверхні, вигравіювано вкладний напис з датуванням. Остання цифра дати частково втрачена внаслідок розриву та втрати металу (рис. 7).

З внутрішньої сторони піддону – кругла мідна пластина діаметром 10 см зі стрижнем, на який зібрані частини пам'ятки. Пластина вкрита брудом, патиною, має невеликі осередки корозії міді.

Амальгамна позолота пам'ятки у задовільному стані. Поверхня пам'ятки вкрита пило-брудовими нашаруваннями, полісульфідною плівкою срібла, добре помітні невеликі осередки корозії, характерні для хлорних солей міді.

Стан збереження дерев'яної основи хреста задовільний. Ліворуч від сюжету Розп'яття Христа поперечна планка має наскрізну тріщину, внаслідок якої частина хреста із зображенням апостола та євангеліста Матвія, розміщеним у медальйоні, від'єднана від основи. По стику розколу планки хреста – залишки клею. Сколи деревини наявні по всьому периметру обрамлення, також у центральній частині сюжету Благовіщення: на зображенні Голуба, на крилі Архангела Гавриїла, на мафорії Богородиці. Поверхня де-

⁸⁹ Соколова И. М. Украинские резные иконы и кресты XVII–XIX веков: каталог. Москва: Московский Кремль. Государственный историко-культурный музей-заповедник, 2013. С. 159.

ревини вкрита шаром пилу, плямами воску.

Для визначення забруднень проводили дослідження з використанням мікроскопу МБС-10. На оправі хреста виявлені пило-брудові нашарування, сульфідна плівка срібла, продукти корозії міді – вуглекислі солі CuCO_3 , CuOH_2 , CuCl_2 , 3CuOH_2 – атакаміт, оксид міді чорного кольору CuO . На поверхні дерев'яного хреста виявлені стійкі пило-брудові забруднення. Залишки клею тваринного походження, віск.

За результатами досліджень затверджено програму проведення реставраційно-консерваційних заходів. Відповідно до неї здійснено реставраційні заходи. У першу чергу проведено демонтаж пам'ятки (рис. 8). В процесі реставрації металевої основи хреста видалено нашарування пилу та бруду. Усунуто осередки корозії міді. Потоншено сульфідну плівку срібла, щоб зберегти автентичний вигляд пам'ятки. Усунуто деформації. Проведено пайку розривів металевої основи (рис. 9). Виконано мастикування наскрізних отворів. Виготовлено відсутні декоративні завершення планок хреста (рис. 10). Для виготовлення нових наверхів з оригіналів були зняті форми. Використовували гуму гарячої полімеризації «Castaldo». Потім були виготовлені воскові моделі. Наверхів вилили з бронзи для лиття. Нанесено декоративне покриття на поверхню нових декоративних завершень планок хреста (посріблення, золочення). Проведено консерваційні заходи. Для реставрації дерев'яного хреста його демонтовано з оправ. Видалено шар пилу сухим методом. Видалено осередки клею та воску. Приєднано відколоту частину до дерев'яної основи хреста. Нанесено пластифікатор на дерев'яну основу хреста. Виконано тонування деревини на ділянці сколу. Проведено монтаж пам'ятки. Дерев'яний хрест вставлено в оправу. Внаслідок проведення комплексу реставраційно-консерваційних заходів пам'ятка набула експозиційного вигляду (рис. 11, 12).

Maryna BOLGAROVA,

Head of the scientific and fund department and restoration work – chief custodian,

Center of Archeological Objects Conservation of (Kyiv, Ukraine)
bolgarova_m@ukr.net, ORCID: [https:// 0000-0002-9780-7139](https://0000-0002-9780-7139)

Serhii SHELAPOV,

Art restorer of the department scientific foundation and restoration work,
Center of Archeological Objects Conservation of (Kyiv, Ukraine)
Shelapovsergij@gmail.com, ORCID: [https:// 0000-0002-7164-2583](https://0000-0002-7164-2583)

RESEARCH AND RESTORATION OF THE CROSS – CONTRIBUTION TO THE ICON OF SAINT NIKOLAI («NIKOLAI THE WET») FROM KYIV'S SOPHIA'S CATHEDRAL

ABSTRACT. *The article is devoted to an exhibit from the collection of the National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» – an enthroned cross from the vestry of St. Sophia's Cathedral in Kyiv. The purpose of the research is its attribution in the context of the restoration and its introduction into scientific circulation. According to the results of the research, it was established that in 1768 the enthroned cross was given to the famous icon of St. Nicholas (the Wet), which was located in the aisle of St. Nicholas the Wonderworker in the choirs of St. Sophia Cathedral. Danylo Kucher, the headman-colonel of the Velichkiw chicken coop, contributed, the purpose of the donation is in memory of the deceased Omelyan, Fedor and Yelifery. Since there are no marks or other signs that make attribution possible on the examined cross, it was not possible to establish the name of the master. According to the iconographic program, it is possible to make an assumption about the Kyiv origin of the monument. In 2014, the cross was restored in the Department of Scientific Restoration and Conservation of Movable Monuments of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve (now the National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra»).*

KEYWORDS: *Kyiv Saint Sophia Cathedral, sacristy, deposits, cross, Velichkiw chimney, chimney chief Danylo Kucher, restoration.*

REFERENCES

1. Aleppskiy P. Puteshestviye antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka. Vyp. 2: Ot Dnestra do Moskvy. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohiyskogo-patriarka-makariya-v-pocciyu-v-polovine-17-veka [in Russian].
2. Andryeyeva S. S. (1998). Do pytannya pro zaporozko-tatarski vzayemnyy periodu Novoyi Sichi. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu ZDU*, IV(4), 100-109. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
3. Arkhiv Kosha Novoyi Zaporozkoyi Sichi. Korpus dokumentiv 1734–775: u 8 t. (2008). Kyiv: Instytut ukrayinskoyi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 1998–2019. Tom 5: Reyestr Viyska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku. Kyiv [in Ukrainian].
4. Bilokin S. (2009). Kyivska ikona Sv. Mykoly Mokroho na amerykanskomu kontynenti. *Sofiyski chytannya*, 4, 144-166. Materialy IV mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Pamyatky Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiya Kyivska»: kulturnyy dialoh pokolin» (Kyiv, 25–26 zhovtnya 2007 r.). Kyiv: CHP Horobets [in Ukrainian].
5. Bobrovskyy T. A. (2018). Bohosluzhbovi khresty z ryznytsi Sofiyskoho soboru u Kyivi. *Sofiya Kyivska u novitnikh doslidzhennyakh*. Kollectyvna monohrafiya (s. 286-299). Vinnytsya: PrAT «Vinnytska oblasna drukarnya» [in Ukrainian].
6. Bobrovskyy T. A. (2019). «Mykola Mokryy»: z istoriyi naydavnishoho chudotvornoho obrazu Sofiyi Kyivskoyi. *Sofiyskyy chasopys*, 3, 99–128. Zbirnyk statey za materialamy IX mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Sofiyski chytannya», prysvyachenoyi 1000-littyu pershoyi litopysnoyi zhadky pro Sofiyu Kyivsku (1017–2017). Kyiv [in Ukrainian].
7. Bobrovskyy T. Predmety z ryznytsi Kyievo-Sofiyskoho soboru u zibranni Derzhavnogo istorichnoho muzeyu Rosiyskoyi Federatsiyi. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/predmeti-z-riznitsi-kiyevo-sofijskogo-soboru-u-zibranni-derzhavnogo-istorichno-muzeyu-rosiyskoyi-federatsiyi/> [in Ukrainian].
8. Chyhyryk I. Kioty Sofiyskoho soboru. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/kioty-sofijskogo-soboru/> [in Ukrainian].
9. Fundukley I. (1847). Obozreniye Kyiva v otnoshenii k drevnostyam. Kyiv (in Russian)
10. Khrest v ukrayinskomu mystetstvi: Kataloh vystavky (1996). Za red. M. Stankevycha. Lviv [in Ukrainian].
11. Kizlova A. A. (2007). Sakrum Sofiyi Kyivskoyi (shanovani svyatyni khramu) u XVIII – seredyni XIX st. *Sofiyski chytannya*. Materialy IV mizhn. nauk.-prakt. konf. «Pamyatky Natsionalnoho zapovidnyka “Sofiya Kyivska”» ta suchasni tendentsiyi muzeynoyi nauky» (m. Kyiv, 24–25.11.2005) (s. 139-144). Kyiv [in Ukrainian].
12. Kizlova A. A. (2009). Sposoby shanuvannya svyatyn Sofiyi Kyivskoyi (XVIII – seredyna XIX st.). *Sofiyski chytannya*, 4, 212–217. Materialy IV mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Pamyatky Natsionalnoho zapovidnyka “Sofiya Kyivska”: kulturnyy dialoh pokolin» (Kyiv, 25–26 zhovtnya 2007 r.). Kyiv: CHP Horobets [in Ukrainian].
13. Koliyivshchyna: 1768-1769 roky u dokumentalnyi ta memuarnyi spadshchyni (2019). Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NANU (Arkhiv Kosha Novoyi Zaporozkoyi Sichi: Korpus dokumentiv, 1734–1775; t. 6/7; spravy 227–229) [in Ukrainian].
14. Kurinnyy P. (1927). Try roky pratsi restavratsiynoi maysterni lavrskoho muzeyu kultiv ta pobutu nad konservatsiyeyu ta restavratsiyeyu muzeynykh zbirok (1924–1927). *Ukrayinskyy muzey*, 1, Kyiv [in Ukrainian].
15. Kyiv: Providnyk. Za red. F. Ernsta (1930). Kyiv: Vseukrayinska Akademiya nauk [in Ukrainian].
16. Lebedintsev P. (1882). Opisaniye Kyivo-Sofiyskogo kafedralnogo sobora. Kyiv [in Russian].
17. Lyuta T. (2019). Istoriya posvyat prestoliv Kyivo-Sofiyskoho soboru. *Ukrayinskyy istorichnyy zhurnal*, 3, 108–132 [in Ukrainian].
18. Nikitenko N. (2021). Pro pervynne prysvyachennya vivtariv Sofiyi Kyivskoyi. *Ucrainica Mediaevalia*, 4, 61–92 [in Ukrainian].
19. O chudotvornoy ikone svyatitelya Khristova Nikolaya Mokrogo (1869). *Kyivskiy yeparkhialnyye vedomosti*, 12–2, 439–444 [in Russian].
20. Orlovskiy P. I. (1901). Sv. Sofiya Kyivskaya, nyne Kyivo-Sofiyskiy kafedralnyy sobor. Sostavil Protoierey Petr Orlovskiy. Izdaniye vtoroye, dopolnennoye s 10 risunkami v tekste. Kyiv [in Russian].
21. Petrov N. N. (1896). Kyiv, yego svyatyni i pamyatniki. Sankt-Peterburg [in Russian].
22. Polyushko H. (2007). Ryznytsya Kyivo-Sofiyskoho soboru. *Sofiyski chytannya*, 3, 353–360. Materialy III mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Pamyatky Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiya Kyivska» ta suchasni tendentsiyi muzeynoyi nauky» (m. Kyiv, 24–25 lystopada 2005 r.) Kyiv [in Ukrainian].
23. Polyushko H. V. (2016). Starodavni kyivski ikony Mykoly Mokroho i Mykoly Pustynskoho: poshuk utrachenykh rarytetiv. *Kulturolohichna dumka*, 10, 177–188 (in Ukrainian)
24. Povstenko O. (1954). Katedra Sv. Sofiyi u Kyivi. Vydannya ukrayinskoyi vilnoyi Akademiyi nauk u SSHA. Nyu-York [in Ukrainian].
25. Prokopyuk O. B. (2010). Shanuvannya svyatyn Sofiyi Kyivskoyi kriz pryizmu prybutkovo-vytratnykh knykh monastyrya abo pro «mozhyvosti» shche odnogo dzherela. *Sofiyski chytannya*. Materialy V mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Dukhovnyy potentsial ta istorichnyy kontekst khrystyyanskoho mystetstva» (Kyiv, 28–29 travnya 2009 r.) (s. 326–330). Kyiv [in Ukrainian].
26. Prisyaha Viyska Zaporozkoho Nyzovoho 1762 roku (2015) / Uporyadnyk ta predmova Ivan Synyak. Chernihiv: Vydavets Lozovyy V.M., [in Ukrainian].
27. Sahaydakivskyy V. (1954). U spravi chudotvornoho obrazu sv. Mykolaya z sv. Sofiyi v Kyivi. *Novyy shlyakh*. Vinnipeg, 20 veresnya [in Ukrainian].
28. Shramchenko S. (1955). Ukrayinskyy obraz sv. Mykoly «Mokroho» yak stara svyatynya – tradytsiya floty. *Novi dni*. Toronto, 1 (25) lystopad, (in Ukrainian)
29. Sinkevych N. (2011). Relikviyi ta chudotvorni ikony Sofiyi Kyivskoyi. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
30. Skvortsov I. (1854). Opisaniye Kyivo-Sofiyskogo sobora po obnovlenii yego v 1843–1853 godakh. Kyiv [in Russian].
31. Sokolova I. M. (2013). Ukrainskiye reznyye ikony i kresty XVII-XIX vekov: katalog. Moskva: Moskovskiy Kreml. Gosudarstvennyy istoriko-kulturnyy muzey-zapovednik [in Russian].
32. Totska I. F. (2007). Pro ikonu Mykoly Mokroho v Sofiyi Kyivskiy. *Mohylyanski chytannya 2006: Zb. nauk. prats*, 2, 169–174. Kyiv [in Ukrainian].
33. Vereshchagina N. V. (2004). Chudotvornyy obraz Nikoly Mokrogo v vostochnoslavianskoy kulturnoy traditsii. *Pravilo very i obraz krotosti... Obraz svt. Nikolaya, arkhiepiskopa Mirlikiyskogo, v vizantiyskoy i slavianskoy agiografii, gimnografii i ikonografii*. Red. A. Bugayevskiy(s. 403–412). Moskva [in Russian].
34. Vereshchagina N. V. (2018). Chudotvornyy Sofiyskyy obraz Mykoly Mokroho. *Sofiya Kyivska u novitnikh doslidzhennyakh*. Kollectyvna monohrafiya (s. 268–285). Vinnytsya: PrAT «Vinnytska oblasna drukarnya» [in Ukrainian].
35. Vereshchagina N. V. (1997). K voprosu o vizantiyskoy genealogii drevneyshey kiyevskoy chudotvornoy ikony Nikolaya Mokrogo. Inostrantsy v Vizantii. Vizantiysy za rubezhami svoyego otechestva. *Tezisy dokladov nauchnoy konferentsii. Institut vseobshchey istorii RAN*. Moskva, 13–25 iyunya 1997 g. (s. 15–16). Moskva [in Russian].

56

36. Vereshchahina N. V. (1995). Naydavnisha chudotvorna kyivska ikona. *Rodovid*, 12, 80–85 [in Ukrainian].
37. Vereshchagina N. V. (2012). Nikolay Mirlikiyskiy – dukhovnyy patron novoobrashchennogo Kyiva. Odessa [in Russian].
38. Vereshchahina N. V. (1999). Pershi zahalnodержavni kul'ty svyatykh Klymenta i Mykolaya ta yikh vidtvorennya u pamyatkakh istoriyi i kul'tury Kyivskoyi Rusi. Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyiv [in Ukrainian].
39. Vereshchahina N. V. (1999). Slavetna kyivska svyatynya – chudotvorna ikona Mykoly Mokroho ta yiyi mistse v skhidnoslovyanskiy kul'turi. *Ukrayinskyy relihiyevnavchyy byuleten*, 10, 52–58. Kyiv [in Ukrainian].
40. Vereshchahina N. V. (1996). Sofiyska ikona Mykoly Mokroho. Pamyatky arkhitektury i monumentalnoho mystetstva v svitli novykh doslidzhen: *Tezy naukovoyi konferentsiyi Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiya Kyivska»* (s. 19–20). Kyiv [b. v.] [in Ukrainian].
41. Voznesenskiy A., Gusev F. (1899). Zhitiye i chudesa sv. Nikolaya Chudotvortsya, arkhiepiskopa Mirlikiyskago i slava yego v Rossii. V dvukh chastyakh, s 139 risunkami. Sankt-Peterburg [in Russian].
42. [Yevgeniy (Bolkhovitinov Yevfimiy Alekseyevich)] (1825). Opisanije Kyivosofiyskogo sobora i Kyivskoy iyerarkhii: s prisovokupleniyem raznykh gramot i vypisok, obyasnayushchikh onoye, takzhe planov i fasadov Konstantinopolskoy i Kyivskoy Sofiyskoy tserkvi i Yaroslavova nadgrobiya. Kyiv [in Russian].
43. Zakharchenko M. M. (1888). Kyiv teper i prezhde. Kyiv [in Russian].
44. Zakrevskiy N. (1868). Opisanije Kyiva, 2. Moskva [in Russian].
45. Zholtovskyy P. (1978). Ukrayinskyy zhyvopys XVII–XVIII st. Kyiv [in Ukrainian].

До статті Болгарової Марини і Шеланова Сергія

Рис. 1. Піддон хреста з вкладним написом до реставрації. Фото Шеланова С. М.

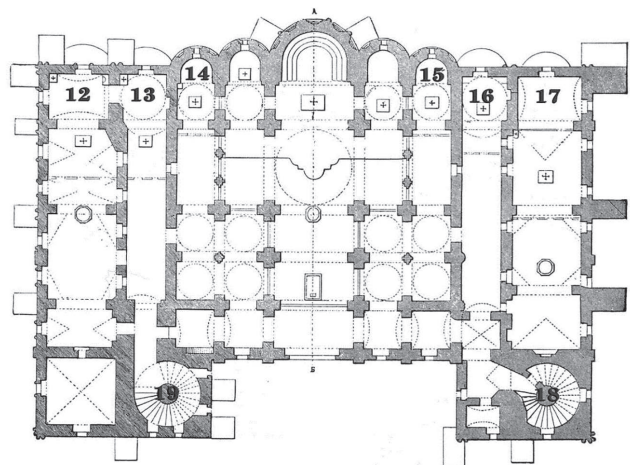

Рис. 2. № 14 – приділ св. Миколая-Чудотворця. Реконструкція Тетяни Лютої. Джерело: Люта Т. Історія посвяг престолів Києво-Софійського собору. Український історичний журнал. 2019. № 3. С. 129.

Рис. 3. Дерев'яний хрест. Лицева сторона. Фото Шеланова С. М.

Рис. 4. Дерев'яний хрест. Зворотна сторона. Фото Шеланова С. М.

Рис. 5. Загальний вигляд оправи хреста, стоян та піддон до реставрації. Лицева сторона. Фото Шелапова С. М.

Рис. 6. Загальний вигляд оправи хреста, стоян та піддон до реставрації. Зворотна сторона. Фото Шелапова С. М.

Рис. 7. Піддон оправи хреста: розрив та втрата на канті піддона. До реставрації. Фото Шелапова С. М.

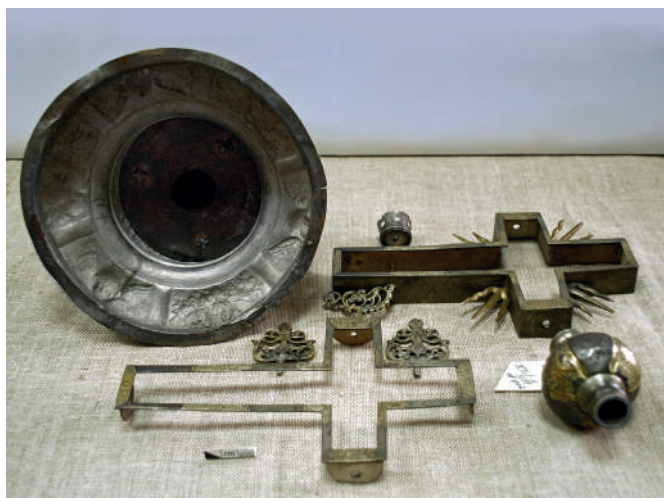

Рис. 8. Демонтована оправа хреста в процесі реставрації. Фото Шелапова С. М.

Рис. 9. Фрагмент піддону з вкладним написом в процесі реставрації. Фото Шеланова С. М.

Рис. 10. Воскові моделі втрачених навершів хреста. Новоробні навершя. Фото Шеланова С. М.

58

Рис. 11. Загальний вигляд хреста після реставрації. Лицева сторона. Фото Шеланова С. М.

Рис. 12. Загальний вигляд хреста після реставрації. Зворотна сторона. Фото Шеланова С. М.